

Гедікова Н.П.

*доктор політичних наук, доцент,
декан факультету післядипломної освіти
та роботи з іноземними громадянами
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДУМКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. У статті досліджуються особливості процесу становлення української ліберальної думки у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Аналізуються основні підходи українських вчених, політиків та громадських об'єднань щодо вирішення політичних, правових, національних і соціальних проблем в Україні у історичний період, що розглядається.

Ключові слова: українська ліберальна думка, ліберальний рух, ліберальні ідеї, орієнтири.

Ліберальні ідеї другої половини ХІХ – початку ХХ ст. для сучасної України, що створює свою державність на основі ліберально-демократичної моделі суспільного розвитку і державного управління, є надзвичайно актуальними і нині. Вони стали основою в процесі модернізації української державності, в процесі написання статутів і створення програм партій ліберальної спрямованості (і не тільки) і положень ряду документів національного і державного значення, перш за все, Конституції. Окрім цього, ліберальні ідеї і концепції у всій своїй сукупності, створені в процесі зародження і становлення української ліберальної думки у другій половині ХІХ – початку ХХ століття (а також в передуючі і подальші періоди) і досвід їх практичного розв'язання, є базою для нинішніх науково-практичних дій в процесі побудови українського демократичного суспільства, в основі якого лежить все той же історичний принцип – політико-правова і соціальна єдність нації в рамках суверенної, самостійної української держави.

Значущий внесок у вирішення означеної проблеми зробили Т. Андрусак, М. Жиленкова, М. Кармазіна, А. Катренко, А. Пашук, О. Редькіна, М. Чорний, Г. Шабельник та ін. Однак указані роботи, на наш погляд, не відкидають необхідності подальшого комплексного об'єктивного аналізу особливостей процесу становлення та орієнтири української ліберальної думки у другій половині ХІХ – початку ХХ століття.

Історія української ліберальної думки – це тисячолітній процес, який з моменту свого зародження (автор даного дослідження вважає правомочним вести відлік з часів Київської Русі, але даний процес має і більш глибоке коріння), становлення і розвитку, не дивлячись на всілякі історичні умови і багатогранну систему поглядів, завжди носив безперервний, поступальний і еволюційний характер. Кожний новий його етап спирався на попередні досягнення конкретної епохи, збагачувався і доповнювався як власними накопиченими традиціями, так і досягненнями світової ліберальної думки.

Зародження і розвиток ліберальної думки в українському опозиційному русі з середини другої половини ХІХ століття стало закономірним явищем, зумовленим об'єктивними факторами, які перш за все склалися у самому українському суспільстві. В її основу були покладені традиції, створені попереднім поколінням представників українського ліберального толку, зокрема ідеологами першої половини ХІХ століття (Т. Шевченком, М. Костомаровим, Г. Андрузьким, П. Кулішом та ін.), що явилися тією опозиційною силою, яка змогла протистояти режиму Миколи І (1822-1855), а також європейські ліберальні тенденції.

І разом з тим, слід зазначити, що ліберальний рух в Україні (у цілісній територіальній її єдності), який став основною передумовою у процесі зародження і становлення української ліберальної думки на новому етапі історичного розвитку, розвивався у стиснених двома імперськими режимами умовах, з обмеженою соціальною базою, яка не мала гідної підтримки ні з боку уряду, ні з боку народних мас, тому багато положень класичного лібералізму були тут інтерпретовані відповідно до місцевих умов. В цілому ж, «з підготовкою і відміною кріпосного права, проведенням інших прогресивних реформ, лібералізм набув більш оформленого характеру, посилював свої ідейні позиції, ставав політичною течією,

з якою вимушені були рахуватися. У таких умовах лібералізм почав відходити від суто теоретичного напрямку до діяльності, пов'язаної з нагальними потребами і державного устрою і суспільного руху. Відбувалася відмова від початкової байдужості до соціальної сфери; почала виявлятися багатогранність лібералізму; виникла потреба пошуку опори для своїх ідей у структурах самодержавного режиму» [1, 5].

Таким чином, в умовах відносно ліберального режиму Олександра II український ліберальний рух у 70-х роках увійшов у нову фазу свого підйому, набувши характеру ідейно-політичної течії. Саме у цей період було закладено підґрунтя, на якому в подальшому розвивалася, модифікувалася і видозмінювалася українська ліберальна думка. Подальше її становлення йшло за двома напрямками: революційно-демократичним і національно-ліберальним.

Ключовими питаннями для прибічників ліберальних цінностей і концепцій стали: політичні і громадянські права і свободи; культурно-просвітницька робота серед народу і ознайомлення його з європейською культурою; боротьба з імперською політикою царизму; розподіл влади, непорушність приватної власності; українське національне відродження і територіальна єдність України, її самостійність; створення громадянського суспільства і такого державного порядку, за якого усі суспільні інститути діяли би в інтересах особистості і переважної більшості тощо. Ці завдання стали засадами української ліберальної думки, природно, вони могли змінюватися в залежності від позицій її ідеологів або створених ситуацій, але положення про абсолютну цінність людини, визнання її прав і свобод завжди залишалося непорушним. Ці та низка інших ліберальних орієнтирів тією чи іншою мірою у другій половині XIX століття почали набувати політичної, економічної, соціальної, національної і культурної направленості і були осмислені представниками і прибічниками української ліберальної течії.

Ідейні основи нового напрямку в українській ліберальній думці у другій половині XIX століття формувалися у таємних товариствах, створених у багатьох містах України і очолюваних Київським товариством (яке часто згадується істориками як «старе»), у товаристві «Просвіта», організаціях народництва та інших громадських об'єднаннях.

Суспільно-політична діяльність прибічників ліберальних ідей у цей період почала проявлятися у земствах, опозиційно налаштованих проти самодержавного режиму. Їх представники виступали з вимогою впровадження народного представницького органу із законодавчими функціями, який став би виразником громадської думки; за припинення

адміністративного насилля і бюрократії; за обмеження дій адміністративної влади; впровадження громадського контролю; реформування податкової системи, захист інтересів селян; за гласність і свободу слова; надання демократичних свобод усім індивідам, народу право на самоврядування і встановлення конституційного ладу через реформування усіх сфер життєдіяльності тощо. При цьому віддаючи належне земствам в даному питанні не варто перебільшувати їх значення для формування українського ліберального руху, оскільки, як справедливо зазначає С. Донченко, український лібералізм спирався більше на громади, а на земства — російський, саме це і заклало розбіжності між російськими і українськими ліберальними партіями в розумінні багатьох проблем [2, 30].

Але розвиткові основ української ліберальної думки у даний період часу сприяли ідеї М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Зібера, В. Антоновича, М. Туган-Барановського, Б. Кістяківського, М. Старицького, А. Желябова, І. Петрукевича, І. Франка та інших. Вчені були свідомо орієнтовані на демократично-радикальні рухи Заходу того часу і ідейно підготовлені до практичних перетворень усієї системи українського суспільства в інтересах народу. Незважаючи на те, що зазначені і багато інших українських ідеологів були представниками різних соціально-політичних течій і рухів, все ж слід визнати той факт, що їхня заслуга в історії становлення і розвитку української ліберальної думки полягала в тому, що вони своєю суспільно-політичною і науковою діяльністю затверджували історичну і культурну самобутність українського народу, сприяли зростанню його національної самосвідомості, об'єднанню представників різних течій на усій поділеній території України, обґрунтовували проекти майбутньої української державності, правової держави і громадянського суспільства, розвитку економіки за законами вільного ринку і конкуренції. І хоча ідеї і конкретні завдання мислителів того часу далеко не завжди отримували втілення, вони стали тією науково-практичною базою, на основі якої формувалося ядро української ліберальної думки третьої декади XIX століття і навіть більш того — двох наступних століть.

При цьому, не зважаючи на те, що багато українських теоретиків в історичний період часу, що розглядається, у своїх поглядах спиралися на базові ліберальні цінності і принципи, вони мали власні вельми різноманітні підходи у питанні вирішення національних і політичних проблем. Так, істотною відмінною особливістю в процесі реалізації їх ліберальних поглядів став неоднозначний погляд на те інституціональне середовище

(у даному випадку мається на увазі державний устрій), у якому вони можуть бути здійснені. Отже, якщо М. Драгоманов відстоював позицію незалежності України в межах федеративної моделі розвитку суспільства, при цьому віддаючи належне політичній і національно-територіальній автономії майбутньої української держави, і у виборі політичної стратегії і тактики мислитель наполягав на пріоритетності гуманістичного підходу, то В. Антонович «відстоював «австрійський» варіант українського автономізму, тобто план об'єднання українських земель військовою силою Австро-Угорщини і створення української автономії в межах цієї держави» [3, 117]. У подальшому ідейні розходження між ними набули характеру політичного конфлікту і навіть особистісного протистояння. Їх сучасник М. Грушевський наслідував ідеї автономного розвитку, але на етнічних принципах. Він створив ідею про створення Балтійсько-Чорноморської федерації у складі Фінляндії, Латвії, Естонії, Білорусі й України. Ця його ідея у подальшому була підтримана і розвинута С. Рудницьким. С. Шелухін припускав думку про створення Чорноморсько-Адріатичної федерації. Найбільш істотну відмінну особливість мали погляди І. Франка і М. Міхновського. І. Франко, відстоюючи принцип федеративно-громадського устрою, один з перших з числа представників української ліберальної думки того часу вивів і обґрунтував концепцію про політичну самостійність України, вбачаючи саме в ній основне джерело соціально-економічного і культурного розвитку народу, національної самореалізації, інструмент реалізації ідеалів політичних і економічних прав і свобод, соціальної рівності. Що ж стосується безпосередньо федерального устрою, то ідейна позиція І. Франка чітко простежується у його наступному висловлюванні: «Може бути, що колись настане пора консолідування якихсь вільних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але це може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів» [4, 10].

Свою позицію з даного питання висловлює і М. Міхновський. Оцінюючи процеси, які настали за підписанням у 1654 році Переяславського договору між Україною і Росією і самі його положення, він вказує на те, що, згідно з цим документом, «державна наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, се є то, дві окремі держави, цілком незалежні одна від одної щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей» [5, 14]. У відповідності з цим положенням

кожна нація у міжнародних відносинах повинна мати форму незалежної, самостійної держави, оскільки тільки така держава може дати своїм членам нічим не обмежену можливість всебічного розвитку і досягнення найкращого способу життя, розквіт індивідуальності, турбота про яку є метою держави. А це, в свою чергу, дасть зрозуміти, що «державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом в сфері міжнаціональних відносин» [5, 13].

Разом з тим, незважаючи на низку розбіжностей у концепціях українських політиків і вчених, вони були об'єднані спільною ідеєю радикального реформування соціальної сфери, ідеєю конституціоналізму, затвердження прав і свобод в рамках ліберальної традиції. У подальшому самі реалії життя переконали їх переглянути свої позиції і схилитися до ідеї про повну самостійність української державності. Ця ідея почала набувати своєї значимості напередодні Лютневої революції 1917 року, коли українські інтелектуали усвідомили той факт, що «Україна не може йти второваними шляхами — ні тими, які силоміць нав'язувалися Московським урядом, ні тими, якими йшли держави Заходу, тому потрібно йти тією дорогою, яку вказали реальні обставини життя» [6, 60]. Після революції акцент було перенесено з ідеї «федералізації» і «європеїзації» на власні джерела саморозвитку України. У даному зв'язку ідея суверенного, самостійного розвитку України набувала першочергового значення і була законодавчо закріплена на державному рівні Конституцією УНР. Зокрема, ст. 1 першої частини її загальних положень гласить: «Відновивши своє державне право, яко Українська Народна Республіка, Україна для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині є державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною» [7, 15].

На межі XIX-XX століть українська ліберальна думка вступила у якісно нову фазу свого розвитку. В рамках її загальної еволюції відбулася зміна переважних орієнтирів — відхід від абсолютизму і культурництва і орієнтація на політичні проблеми країни, простежуються тенденції часткової радикалізації ліберально-демократичної течії, у якій відчутніше почали проявлятися тенденції соціал-демократії, націоналізму і консерватизму. Це було закономірним процесом, який створювався і регулювався суспільною думкою і суспільно-політичним рухом. Тим більше, що багато мислителів — представників ліберального толку 50-80-х років XIX століття підтримували низку позицій соціал-демократії і марксизму, націонал-демократії.

Це був новий етап у розвитку свідомості і світогляду українського народу і суспільно-політичної думки в цілому. І. Лисяк-Рудницький вважає, що цьому сприяло зростаюче послаблення царського самодержавства і розлад російської державної машини, економічний розквіт підросійської України, швидкі темпи індустріалізації і підвищення життєвого стандарту населення. Однак це безперервне господарське зростання проходило разом з таким зловісним явищем, як пролетаризація малоземельного селянства і хвиля спекулянтського грюндерства, що загострювало соціальні суперечності в країні. На зміну своїм попередникам приходять нове покоління інтелігенції, яке було не тільки більш численним, але й завдяки загальній зміні політичної атмосфери, більш сміливим і ініціативним. Це покоління дало плеяду талановитих діячів, багатьом з яких судилося відіграти провідну роль в українській революції [8, 242]. Важливим був і той факт, що лави інтелігенції поповнювалися вихідцями з народу, перш за все, сільського населення.

На рубежі цих століть (будучи більше продуктом західноєвропейської суспільної думки) оформились основні напрями української політичної думки і основні українські політичні ідеології: лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм, націоналізм, марксизм тощо. Це, без сумніву, є показником початку диференційованого процесу, тенденції якого проявилися у процесі інтелектуальної еволюції людства. Разом з тим, представники нового етапу еволюційного розвитку української ліберальної думки змогли регенерувати і перетворити ряд нових ідей, які вироблялися як європейськими, так і власними політичними течіями. Саме у цей період в Україні ідеологія стає рушійною силою історії.

Так, генератором ліберальних ідей і об'єднуючим центром представників цілої низки ідеологічних течій виступили масонські ложі, які на рубежі століть активізували свою діяльність, надавши їй політичного і національного характеру.

Від початку масонство організовувалося як братство рівних, незалежно від кольору шкіри, соціального становища, переконань тощо. І за родом своєї діяльності переважно було направлено на пізнання устрою світу, на основі езотеричних знань, не використовуючи політичну практику і навіть забороняючи обговорення питань, пов'язаних з даною сферою суспільного життя у своїх колах (лишаючись вірними цим традиціям протягом усієї історії існування цього таємного товариства). Не зважаючи на це, під час Великої французької революції його члени брали найактивнішу участь у політичній боротьбі, основним мотивом якої став принцип рівності. В ході цих подій виникли нові думки і напрями в самому братстві.

Час виникнення масонства в Україні визнається істориками, починаючи з часів Б. Хмельницького, і вважається наступником братських організацій в Україні XV-XVII століть.

Але як перші політичні товариства, масонські братства, набуваючи форми лож, виникають в Україні у першій половині XVIII століття у Лівобережній її частині. У політичних питаннях були орієнтовані, перш за все, на Польщу і меншою мірою цікавилися суспільними проблемами в Україні і знаходилися далеко від народних мас. Ці та інші моменти в історії українського масонства розглянуті і проаналізовані українським вченим С. Єфремовим в роботі «Масонство на Україні» [9]. Але із зміною геополітичних обставин, які безпосередньо торкнулися Польщі, українські масони змінили свої позиції і почали перейматися ліберальними ідеями.

Масони іноді бували фанатичними проповідниками своїх поглядів і у своєму захопленні вони часом притримувалися різних поглядів: від ліберальних до консервативних. Але тим не менше, вони сформували ліберальний світогляд і навіть більше, вони створили універсальне етико-філософське вчення, яке стало підґрунтям для зародження нових наукових ідей у наступному процесі розвитку ліберальної думки в Україні. Саме в масонстві закладені витoki поглядів видатних українських вчених і політиків XIX — початку XX століть (П. Гулак-Артемівського, М. Котляревського, Т. Шевченка, В. Лукашевича, Т. Падура, І. Франка, М. Грушевського, С. Петлюри, П. Скоропадського та багатьох інших), до праць яких все частіше почала звертатися сучасна українська наука.

Членів масонського руху в Україні цікавили ті ж самі питання, що й усю суспільно-політичну думку в цілому — єдність нації, соціально-економічний і культурний прогрес, створення громадянського суспільства, законодавча база, що служить на благо індивіда та їх більшості, досягнення політичної і державної незалежності своєї країни, об'єднання слов'янських народів у федерацію під проводом України. Поряд з цим вони зберегли спадковість моральних традицій, проповідуючи у своєму вченні ідеї рівноправ'я людей, віротерпимість, терпимість національну, свободу думки і дій, природно, обмежених мораллю і законом, самопізнання кожним індивідом, через роботу над собою і своїм оточенням. Вони щиро вірили в прогрес цивілізації, який може бути досягнутий завдяки розуму, науці і самовдосконаленню як кожного окремого індивіду, так і усього суспільства в цілому.

В цілому ліберальні ідеї українського масонства з другої половини XIX століття свідчать про те,

що українське суспільство на даному етапі свого розвитку вже проявило «готовність громадян до діалогу, повагу не тільки до цілого, але і його складових, здатність до соціальної і політичної консолідації на основі широкої суспільної злагоди. Система владних органів при цьому повинна структурно вибудовуватися так, щоб максимально забезпечити права і свободи людини, задовольнити інтереси розвитку суспільства. У такій системі суспільних відносин на перше місце неминуче виходить вільна, відповідальна і самоврядна особистість — рушійна сила суспільства і держави» [10, 71].

Масонство в Україні проіснувало до початку 30-х років ХХ століття.

Головною особливістю етапу становлення української ліберальної думки у період часу, що розглядається, стало зародження політичних партій, у програмних проектах і документах яких визначилися її основні положення і напрями. Це істотно відрізняло її від попереднього етапу, в якому основні ліберальні ідеї створювались окремими мислителями і генерувались у громадських об'єднаннях. Наступною особливістю стало те, що почала створюватися ліберальна політична еліта, яка мала своє представництво в органах влади і мала право голосу і вибору, хоча не завжди її благі наміри були здійсненими.

Отже, виходячи з положень, розглянутих у даній статті, можна зазначити, що особливість української ліберальної думки у другій половині ХІХ — початку ХХ ст. полягає в тому, що заслуга українських учених і політиків, які були кращими її виразниками кінця ХІХ — початку ХХ ст., в історії становлення української ліберальної думки є незаперечною. Їх ліберальні ідеї і проекти набули виключно широкого поширення в українській суспільно-політичній і правовій думці і знайшли своє практичне застосування в процесі подальшого будівництва української державності. Саме це і зумовлює особливість української ліберальної думки у історичний період, що розглядається.

Література

1. Российские либералы : сб. статей / под ред. Итенберга Б. С., Шелохаева В. В. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. — 576 с.
2. Донченко С. Український лібералізм / С. П. Донченко // Грані (Дніпропетровський державний університет, Центр соціально-політичних досліджень). — 2008. — № 3 (59). — С. 30-33.
3. Круглашов А. Михайло Драгоманов: державницький виклик ХХ століттю / Анатолій Круглашов // Віче. — 2000. — № 3 (96). — С. 106-119.
4. Франко І. Про українську самостійність / Іван Франко. — ХМД, 1991. — 23 с.
5. Міхновський М. Самостійна Україна / Микола Міхновський. — ХМД, 1991. — 23 с.
6. Кармазин О. Еволюція поглядів Михайла Грушевського на українську державу / Олена Кармазин // Людина і політика. — 1999. — № 2. — С. 57-61.

7. Конституція Української Народної Республіки // Розбудова держави. — 1992. — № 5. — С. 15-20.

8. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Консерватизм. Націоналізм. Правопорядок і революція / Іван Лисяк-Рудницький // Політологічні читання. — 1993. — № 4. — С. 227-283.

9. Єфремов С. Масонство на Україні / Сергій Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Сергій Єфремов ; [упоряд., передм. та прим. Е. Соловей]. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 689-703.

10. Аринин А. Н. Права и свободы человека и эффективное развитие России / А. Н. Аринин // Общественные науки и современность. — 2002. — № 1. — С. 68-79.

Гедикова Н.Ф. Особенности процесса становления и ориентиры украинской либеральной мысли во второй половине ХІХ — начала ХХ столетий. — Стаття.

Аннотация. В статье исследуются особенности процесса становления украинской либеральной мысли во второй половине ХІХ — начале ХХ ст. Анализируются основные подходы украинских ученых, политиков и общественных объединений относительно решения политических, правовых, национальных, социальных проблем в Украине, в рассматриваемый исторический период.

Ключевые слова: украинская либеральная мысль, либеральное движение, либеральные идеи, ориентиры.

Ghedikova N.F. Special features of the process of formation and guidelines of the Ukrainian liberal thought in the second half of the ХІХ — beginning of the ХХ centuries. — Article.

Summary. The article studies special features of the process of the Ukrainian liberal thought formation in the second half of the ХІХ — beginning of the ХХ centuries. It analyses the main approaches of Ukrainian scientists, politicians and public organizations to the settlement of political, legal, national, social problems in Ukraine within the above period of history.

Key words: Ukrainian liberal thought, liberal movement, liberal ideas, guidelines.